

ДИТРАНЗИТИВНІСТЬ

Стаття розглядає можливі орієнтації актантів у дитранзитивних конструкціях (реченнях з агенсом, реципієнтом і темою), проблему вибору “опорних” предикатів для таких конструкцій, а також морфосинтаксичні засоби, за допомогою яких здійснюється власне диференціація учасників. У результаті дослідження було окреслено можливі стратегії вираження учасників у таких конструкціях.

Ключові слова: дитранзитивність, агенс, реципієнт, тема, маркери, перехідність.

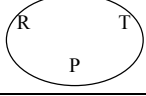
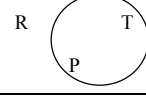
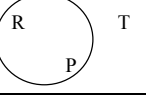
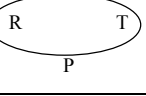
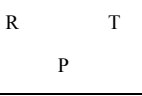
Статья рассматривает возможные ориентации актантов в дитранзитивных конструкциях (предложениях с агенсом, реципиентом и темой), проблему выбора “опорных” предикатов для таких конструкций, а также морфосинтаксические средства, с помощью которых осуществляется собственно дифференциация участников. В результате исследования были очерчены возможные стратегии выражения участников в таких конструкциях.

Ключевые слова: дитранзитивность, агенс, реципиент, тема, маркеры, переходность.

The article reviews possible actant orientations in ditransitive constructions (sentences with agent, recipient and theme), the problem of selection of “basic” predicates for such constructions as well as morphosyntactic means used to discriminate the respective participants. As a result of the study, we outlined possible strategies of participant coding in such constructions.

Key words: ditransitivity, agent, recipient, theme, markers, transitivity.

За аналогією до стратегій кодування актантів перехідного речення (передусім акузативної та ергативної), в роботі [1] (під впливом [2]) пропонується розглянути стратегії вираження учасників у реченнях із агенсом, реципієнтом (R; у Крофта — G від англ. goal 'мета') і темою (T, перемішуваним об'єктом), зіставляючи способи кодування останніх двох і пацієнтива перехідного речення.

				
Нейтральна	Індирективна	Секундативна ¹	Горизонтальна	Тричленна

Так, зокрема українська мова використовує індирективну стратегію (пор. “я беру виделку”, “я дав сестрі виделку”), а нігеро-конголезська йоруба — секундативну, з немаркованими Р і R [3, с. 255–256]; на рівні індексації (узгодження) обидві мови використовують нейтральні стратегії:

а. Мо гі baba е l’ana.

я бачити батько твій учора

’Я бачив твого батька вчора’.

б. Мо ya а пі owo.

я позичати він PREP гроші

’Я позичив йому трохи грошей’.

Аналогічно до ситуації з перехідними реченнями, тільки дві (вказані) стратегії є “найдоцільнішими”: нейтральна і “горизонтальна” однаково кодують реципієнта й тему (хоча в багатьох випадках ролі встановити допомагає контекст: типовий реципієнт, на відміну від теми, є істотою), а тричленна не задовольняє принципу економії, через що зустрічається рідко. Орієнтація індексації на секундативну стратегію, а приіменних показників — на індирективну (див. зокрема [4, с. 107]) теж цілком зрозуміла: флагування частіше спирається на ролі (пор. однакову роль виделки у вищенаведеному українському прикладі), а узгодження — на прагматичну значимість (пор. зокрема той факт, що реципієнти значно частіше представлені людьми).

Окрему проблему становить вибір “опорних” предикатів для дитранзитивних конструкцій: хоча тривалентних предикатів у мовах світу загалом менше, поводяться вони менш уніфіковано [5, с. 2]. І навіть якщо обмежитися предикатами власне передачі, то їхні діатези варіюються від майже завжди перехідно-аллативної

¹ За аналогією до “акузативної” й “ергативної”, “секундативна” стратегія отримала свою назву зважаючи на “виокремлений”, секундативний, маркер (на противагу “первинному” об’єкту, “примативу”).

в “кидати”¹ (тут центром уваги, як правило, є переміщений об’єкт) до майже завжди перехідно-інструментальної в “бити” (тут центром уваги, як правило, є “реципієнт”, хоча пор. “я відвісив йому стусана” і “я нагородив його ляпасом”; див. також відповідні семантичні карти в [5, с. 52–55]); пор. українські “я надсилаю їм гроші” і “я забезпечую їх грошима”. Ситуацію додатково заплутують предикати з “вередливими” діатезами: пор. німецьке *fragen* ‘питати’, яке керує двома акузативами, а також ісландські *biðja* ‘просити’ з акузативом і генітивом, *lofa* ‘обіцяти’ з двома дативами, *óska* ‘бажати’ з дативом і генітивом тощо ([Thráinsson 1979, с. 21–22], цит. за: [7, с. 198]).

Погляньмо на приклад із тунгуської евенкійської ([Nedjalkov 1997, с. 67f, 154], цит. за [8, с. 17–18]):

а. *Girki-v min-du omakta-va purta-va bu-re-n.*

друг-1SG. POSS 1SG-DAT новий-ACC. DEF ніж-ACC. DEF давати-NONFUT-3SG

‘Мій друг дав мені новий ніж’.

б. *Asi edy-vi amin-tyki-vi ung-che-n.*

жінка чоловік-POSS. REFL батько-LOCALL-POSS. REFL посилати-PAST-3SG

‘Жінка послала свого чоловіка до свого батька’.

в. *Hunat hute-kle-vi mu:-je emev-re-n.*

дівчина дитина-LOC DIR-POSS. REFL вода-ACC. INDEF приносити-NONFUT-3SG

‘Дівчина принесла воду своїй дитині’.

Як бачимо, навіть незважаючи на те, що в усіх трьох предикаціях у нас присутній “чистий” реципієнт, кожен з них має інакший маркер. І який з них визнати “більш гідним”?

У роботі [8] пропонується вважати прототиповими дитранзитивними конструкціями ті, в яких представлено два “пацієнтивно” морфосинтаксично оформлених актанти, тобто, так би мовити, два “чистих” об’єкти. Там же показано, що якщо в мові є такі конструкції, то майже завжди вони можливі зокрема з дієсловом “давати”; більше того, якщо такі конструкції можливі тільки з одним дієсловом, то це саме “давати”. І хоча в тій же роботі можна знайти контрприклад

¹ Зокрема Талмі Гівон пропонує в якості прототипових ситуацій переміщення об’єктів на зразок “класти книгу на стіл” [Naess 2007, с. 214].

(зокрема німецьке *lehren* 'учити' керує двома акузативами, а *geben* 'давати' — дативом і акузативом), загалом таку аргументацію можна вважати переконливою (див. про немаркованість "двооб'єктної" конструкції саме для "давати" також [9, с. 189]).

До інших переваг "давати" можна віднести високу частотність у мовах світу (що легко пояснити частотністю відповідних процесів), семантичну нейтральність (пор., наприклад, "забезпечувати"), протиставленість агенса й реципієнта (пор. "купити"), у більшості випадків непротиставленість реципієнта і теми (на відміну від ситуації з протиставленістю агенса й пацієнса в перехідних конструкціях, саме цей факт дозволяє реципієнту і темі мати однакове оформлення), афектованість реципієнта (пор. "надсилати"); до мінусів — високу нерегулярність, в тому числі через соціокультурні причини [10, с. 395], наявність у декотрих мовах кількох діатез у дієслова "давати" (пор. англійські *I gave the book to Mary / I gave Mary the book* 'я дав Мері книгу') або навіть кількох дієслів "давати" з різними діатезами [11, с. 539].

Підбиваючи певний підсумок, можна сказати, що говорити про протиповість даного дієслова загалом можна, але "озираючись" на предикати з (типологічно) аналогічними діатезами: як фізичної передачі ("позичати", "продавати", "дарувати", "повертати"), так і "ментальної" ("показувати", "говорити", "обіцяти"). Часто "реципієнтивом" (тобто так само, як і прототиповий реципієнт) також кодується бенефактив (пор. "він приніс їй гроші" — їй чи для неї?), який, до того ж, не завжди легко відділити від малефактива ("я підготував йому сюрприз")¹.

Нарешті, не можна не сказати й про те, що на відміну від "перехідної типології", для "дитранзитивної" вибір прототипу має набагато менше значення, оскільки на неї спирається значно менша кількість синтаксичних процесів (зокрема типологія станів). Аналогічним чином, з певною долею обережності варто говорити і про індириктивні або секундативні мови. Тим не менше навряд чи можна сказати, що "реципієнтив" і "тематив" та способи їхнього вираження не є корисними міжмовними концептами.

Розгляньмо підбірку ілюстративних прикладів. Так, наступна пара речень з фінської мови демонструє індириктивну стратегію, причому

¹ Бенефактиви, як правило, є не актантами, а сирконстантами, і можуть вживатися при неперехідних предикатах: "я співаю для друзів".

з ненульовими “флагами” для пацієнтива, реципієнтива і тематива [8, с. 16]:

а. Lääkäri anto-i kirja-n agronomi-lle.

лікар. NOM давати-3SG. PAST книжка-ACC агроном-ALL

‘Лікар дав книжку агрономові’.

б. Kielitieteilijä ost-i kirja-n (foneetiko-lle).

лінгвіст. NOM купувати-3SG. PAST книжка-ACC (фонетист.ALL)

‘Лінгвіст купив книжку (для фонетиста)’.

Мова цоціль (сім’я майя) користується ергативно-секундативною “індексативною” стратегією ([Aissen 1983, с. 277, 280], цит. за: [2, с. 818]):

а. Vinik-on.

чоловік-ABS.1SG

‘Я чоловік’.

б. Mi č-a-mah-on.

Q ASP-ERG.2SG-вдарити-ABS.1SG

‘Ти збираєшся мене вдарити?’

в. Mi mu š-a-čon-b-on l-a-čitome.

Q NEG ASP-ERG.2SG-продавати-BEN-ABS.1SG ART-твоя-

свиня

‘Чи ти не продаси мені своїх свиней?’

У ергативній мові басків індириктивна стратегія поширюється як на применні показники, так і на узгоджувальні (причому предикат має узгоджувальні позиції для всіх трьох “дитранзитивних” учасників):

а. katu-a etza-n-da d-a-go. ([Saltarelli 1988], цит. за: [3, с. 258])

кіт-ABS лежить-PERF-ADV 3-PRES-бути

‘Кіт лежить’.

б. ama-k gona gorri-a eros-i d-u-ø. (ibid.)

мама-ERG спідниця червона-ABS купити-PERF 3-AUX. PRES-

3SG

‘Мама купила червону спідницю’.

в. ni-k aita-ri diru-a eska-tu d-ø-io-t. (ibid.)

я-ERG батько-DAT гроші-ABS просити-PERF 3-AUX-3SG-1SG

‘Я попросив у батька грошей’.

г. Ni-k hi-ri liburu-ø bat oparitu d-i-a-t. ([Laka 1997], цит. за: [12, с. 34], глоси адаптовано)

я-ERG ти-DAT книга-ABS один дарувати 3-AUX-2SG-1SG

‘Я подарував тобі книжку’.

д. Ni-k ni-ri liburu-ø bat oparitu d-i-da-k. (ibid.)

ти-ERG я-DAT книга-ABS один дарувати 3-AUX-1SG-2SG

‘Ти подарував мені книжку’.

У декотрих мовах флагування й індексація може спиратися на різні стратегії: в австралійській варлбїрі маємо цікаву (але прагматично обґрунтовану, з огляду на “пріоритет” топікальності для узгодження) комбінацію акузативно-секундативної індексації і ергативно-індирективного флагування ([Hale 1973, с. 333], цит. за: [2, с. 842]):

Ngajulu-glu ka-rna-ngku karli-ø yi-nyu nyuntu-ku.

я-ERG PRES-1SG. NOM-2SG. ACC бумеранг-ABS давати-NONPAST ти-DAT

‘Я даю тобі бумеранг’.

Наведемо також доволі нестандартний випадок однакового маркування агента і реципієнта із західнокавказької адигейської [13, с. 11] (аналогічну ситуацію маємо в кабардинській); поясненням може слугувати те, що в даних мовах наявні усього два морфологічні відмінки, які використовуються для широкого спектру функцій:

Ї’ale-m pšaše-m mæ’eresə-r r-jə-tə-к.

хлопчик-OBL дівчинка-OBL яблуко-DIR 3SG. REC-3SG. A-давати-PST

‘Хлопчик дав яблуко дівчинці’.

Нарешті, в сино-тибетській г’яронг складність для визначення типу стратегії становить той факт, що агентив перехідного і агентив дитранзитивного речення кодуються по-різному ([Nagano 1984], цит. за: [14, с. 307]):

а. Nəyo-ki chigyo kəw-nasño-ch ko.

ти-ERG 1DU. NOM 2>1-сварити-1DU AUX

‘Ти свариш нас’.

б. Nəyo chigyo kəw-wu-ch ko.

ти. NOM 1DU. NOM 2>1-давати-1DU AUX

‘Ти даєш (це) нам’.

Щоправда, молодше покоління носіїв потроху нейтралізує це протиставлення: скоріше за все, через часті контакти з носіями китайської.

Що стосується маркування порядком, то ситуація з ним аналогічна до акузативно-ергативної: нейтральність у сенсі чисто контекстуального розмежування реципієнтів і темативів з очевидних при-

чин зустрічається доволі рідко (і навіть якщо мова зазвичай дозволяє переставляти іменні групи, в подібних випадках їхній порядок часто “заморожується” [15, с. 297]). Але пор. приклад з бантуїтської мови кіхая ([Human, Duranti 1982], цит. за: [3, с. 378]):

а. A-ka-h' ómwáán' ébitooke.

3SG. SUBJ-PAST-давати дитина банани

'Він дав дитині банани'.

б. A-ka-h' ébitook' ómwáana.

3SG. SUBJ-PAST-давати банани дитина

'Він дав дитині банани'.

(різниця у фонологічній формі викликана елізією в парі з двох голосних)

Говорити ж про індириктивність чи секундативність у контексті взаєморозташування партиципantів можна лише в тому випадку, якщо тільки один з пари реципієнтів/тематив розташовується з того ж боку від предиката, що і пацієнтів (хоча може мати значення і розташування інших членів речення). Пор. англійське *Mary gave John an apple* 'Мері дала Джону яблуко' / *Mary saw John* 'Мері побачила Джона': для реципієнтива і пацієнтива спільна постпредикатна позиція, а для тематива і пацієнтива — фінальна.

Загалом для мов світу нехарактерна тенденція позиційно відділяти реципієнтів і тематив одне від одного [5, с. 12], але погляньмо на “індириктивний порядок” із уто-ацтекської тарахумара ([Blansitt 1984, с. 138], цит. за: [5, с. 9]):

а. Siríame muní go'áre.

ватажок боби їв

'Ватажок їв боби'.

б. Siríame muní áre mukí.

ватажок боби дав жінка

'Ватажок дав жінці боби'.

Перефразовуючи Праймус [16, с. 82], якщо реципієнтів і тематив кодувально не розрізняються, “попереду” майже завжди стоятиме реципієнтів (пор. англійський приклад вище). Тим не менше подекуди трапляються й винятки, пор. приклад із тайської¹ [17, с. 410]:

¹ [Enfield 2002] аналізує аналогічні конструкції в близькій лаоській мові як конструкції з інкорпорацією нереперентного тематива, але в тайській він може бути і референтним.

Sòmchaay hâu nən dèk.

Сомчай давати гроші дитина

'Сомчай дав дітям трохи грошей'.

Аналогічний порядок демонструє і австралійська мартутуніра, з ненульовим маркером реципієнтива/тематива:

а. Ngayu ngurnu kanyara-a thathu-lalha nganaju-u kurntal-yu. ([Dench 1995, с. 230f], цит. за: [15, с. 294])

я.NOM той.ACC чоловік-ACC посилати-PST мій-ACC донька-ACC
'Я послав того чоловіка до своєї доньки'.

б. Ngunhu kanyara ngurnu jinkarn-ku yungku-lha ngurnula-ngu-u mimi-i. ([Dench 1995, с. 67], цит. за: [18, с. 78])

той. NOM чоловік той. ACC палиця-ACC давати-PST той. DEF-GEN-ACC дядько-ACC

'Той чоловік дав своєму дядькові палицю'.

Ще один приклад — з ергативної австралійської нгіямбаа ([Donaldson 1980], цит. за: [3, с. 258–259]):

Guya=ndu bura:y ɲu-nhi.

риба. ABS=2.NOM дитина. ABS давати-PST

'Ти дав дитині рибу'.

Також зазначимо, що базуючись на цифрах у [18, с. 86], індирективна стратегія в мовах світу приблизно вдвічі частотніша за секундативну, вона ж переважає у виборці [19, с. 104]; на жаль, в обох випадках мови з "порядковим" маркуванням віднесено до нейтральних. Крім того, деякі мови можуть узагалі уникати дитранзитивних конструкцій; пор. приклад з папуаської мови кобон, де реципієнтів заміщено посесором ([Davies 1981, с. 112], цит. за: [10, с. 450]):

Nipe win yad g-ab.

він лук мій робити-3SG

'Він робить мені лук' (букв. "мій лук").

Інший варіант — використання серійних предикатів, які вводять тематив (нігеро-конголезька баула, а) або реципієнтів (китайська, б):

а. fà wó suǎ nì klé mì. ([Creissels, 2006], цит. за: [19, с. 90])

брати твій будинок DEF показувати я

'Покажи мені свій будинок' (букв. "візьми твій будинок, покажи мені").

б. Lisi xie xin gei wo. ([Wunderlich, 2003, р. 5], цит. за [19, с. 90])

Лісі писати лист давати я

‘Лісі написала мені лист’ (букв. “Лісі написала лист, дала мені”).

З іншого боку, слід пам’ятати, що провести різку межу між серійними предикатами і біляйменниками просто не завжди. Цікавий перехідний випадок маємо в тайській, де *hâu* ‘давати’ може використовуватися як маркер реципієнтива в усіх випадках, крім як власне з дієсловом ‘давати’ [17, с. 415]; аналогічна ситуація має місце зокрема в китайській ([Li, Thompson 1981, с. 384], цит. за: [20, с. 42]).

Нарешті, в деяких мовах, як цоциль (майя) або саліба (австронезійська), дитранзитивні конструкції можна отримати лише використовуючи аплікативні або каузативні станові трансформації [5, с. 49–50], через що кодування в них продиктоване правилами відповідних трансформацій.

Примітка. У більшості випадків глоси наведено у відповідності до цитованих джерел, в окремих випадках було внесено незначні корективи, відповідно до лаяпцигських правил:

<http://www.eva.mpg.de/lingua/resources/glossing-rules.php>

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Croft W. Typology and universals. — Cambridge textbooks in linguistics, 1990. — 312 p.
2. Dryer M. S. Primary objects, secondary objects and antitativity // *Language*. — 1986. — Volume 62, Number 4. — P. 808–845.
3. Dryer M. S. Clause types / Timothy Shopen (editor). *Language typology and syntactic description. Volume 1: Clause structure*. — Cambridge university press, 2007. — P. 224–275.
4. Siewierska A., Bakker D. Bound person forms in ditransitive clauses revisited / Anna Siewierska, Willem Hollmann (editors). *Functions of language*. — John Benjamins Publishing Company, 2007. — Volume 14, Number 1. — P. 103–125.
5. Malchukov A. et al. Ditransitive construction: a typological overview / Andrej Malchukov, Martin Haspelmath, Bernard Comrie (editors). *Studies in ditransitive constructions. A comparative handbook*. — De Gruyter Mouton, 2010. — P. 1–64.
6. Næss E. Prototypical transitivity. — John Benjamins Publishing Company, 2007. — 243 p.
7. Smith H. Restrictiveness in case theory. — Cambridge university press, 1996. — 328 p.
8. Kittilä S. Object-, animacy- and role-based strategies. A typology of object marking. — *Studies in Language*. — 2006. — Volume 30, Number 1. — P. 1–32.
9. Blake B. J. Case. — Cambridge textbooks in linguistics, 2001. — 227 p.
10. Margetts V., Austin P. Three-participant events in the languages of the world: towards a cross-linguistic typology. — *Linguistics*. — 2007. — Volume 45, Number 3. — P. 393–451.
11. Haspelmath M. On S, A, P, T, and R as comparative concepts for alignment typology. // *Linguistic Typology*. — 2011. — Volume 15, Number 3. — P. 535–567.
12. Van Valin Jr. R. D. An introduction to syntax. — Cambridge University Press, 2004. — 239 p.
13. Arkadiev P. Two-term case systems: Typology and theoretical implications. — Manuscript, 2008. — 20 p.

14. Bickel B., Nichols J. Case marking and alignment / Andrej Malchukov, Andrew Spencer (editors). The Oxford handbook of case. — Oxford university press, 2008. — pp. 304–321.
15. Kittilä S. The woman showed the baby to her sister. On resolving humanness-driven ambiguity in ditransitives / Leonid Kulikov, Andrej Malchukov, Peter de Swart (editors). Case, valency and transitivity. — John Benjamins Publishing Company, 2006. — P. 291–308.
16. Primus B. Mismatches in semantic-role hierarchies and the dimensions of role semantics / Ina Bornkessel et al (editors). Semantic role universals and argument linking: theoretical, typological and psycholinguistic perspectives. — Mouton de Gruyter, 2006. — P. 53–87.
17. Thepkanjana K. Ditransitive constructions in Thai // Andrej Malchukov, Martin Haspelmath, Bernard Comrie (editors). Studies in ditransitive constructions. A comparative handbook. — De Gruyter Mouton, 2010. — P. 409–426.
18. Haspelmath M. Ditransitive constructions. Towards a new Role and Reference Grammar account? // Roberd D. Van Valin, Jr (editor). Investigations of the syntax-semantics-pragmatics interface. — John Benjamins Publishing Company, 2008. — P. 75–100.
19. Heine B., König C. On the linear order of ditransitive objects // Language Sciences. — 2010. — Volume 32. — P. 87–131.
20. Malchukov A., Haspelmath M., Comrie B. Ditransitive constructions: A typological overview. — Draft, 2007. — 60 p.

Стаття надійшла до редакції 04.11.2016 р.